Jankovics Marcell honlapja

„Jessze szent gyökere lett erős fává” – Amiről a gyöngyöspatai Jessze fája oltár regél

Gyöngyöstől néhány kilométerre, egy kies völgyben fekszik a honfoglaló Pata vezér nevét viselő település, Gyöngyöspata. Legfőbb nevezetessége a gótikus stílusú, római katolikus templom, mely lényegében az 1470-ben elnyert formáját őrzi. A templom főoltárán áll a magyarországi barokk egyházművészet egyedülálló remeke, az ún. *Jessze fája* szoboregyüttes, mely a maga nemében páratlan a világon. Három tévéműsort szenteltem neki eddig, többször írtam már róla, és egyik ismeretterjesztő könyvem, *A fa mitológiája* borítóján is az „Ő” képmása díszlik, mégsem tudok betelni vele. A tudatos-tudattalan alkotásnak e különösen ihletett példája bővelkedik jelképi jelentésekben. Számomra utolérhetetlenül gazdag. Valahányszor meglátom, mindig újabb és újabb képzettársítást sugalmaz. Ez az írás azt rögzíti, ahol 2005 tavaszán tartok a felderítésben.

A Szűz Mária-plébániatemplom

Első formájában a Pata nemzetség építtette a 12. században. Patrociniuma és búcsúnapja szerint Kisasszony napjára, vagyis Szűz Mária születésének emlékünnepére (szeptember 8.) szentelték fel, feltehetően 1332-ben. Bálint Sándor szerint „hazai földön a Kisasszony kultusza, patrociniuma a reformáció és hódoltság miatt kissé megkésve, csak a barokk időkben (…) bontakozott ki. Patrociniumaink is leginkább ebből az időből valók. A középkori templomok egy részének eredetileg Mária-titulusa lehetett, a barokk időkben aztán a Kisasszony-búcsúnapot választották hozzá.”[1]

A mi templomunk ez aló kivétel lehetett. Ennek tárgyi bizonyítéka a hajdan gazdag festett díszítésből fennmaradt egyik töredék. A szentély baloldali, északi falán látható, és Mária születését ábrázolja. A falképet Nekcsei Demeter, Károly Róbert tárnokmestere és a templom kegyura készíttette a jelzett időben Hertul mesterrel, aki a Washingtonban őrzött híres Nekcsei Bibliát is festette. Éppen ezért gondolom, hogy a titulus legkésőbb ebből az időből származhat. Ha a Kisasszony-nap ünnepi hagyományának valóban ilyen mélyre nyúlnak a gyökerei, magyarázatot kapnánk az oltár gazdag jelképiségéhez. Egy összetett szimbólumrendszer kialakulásához ui. idő kell.

A falu és a templom egykor szorosan függött szellemiekben a gyöngyösi ferencesektől, ami e gazdag szimbólumvilágra szintén magyarázatot ad. A jelképes szellemiség ui. kiváltképp a franciskánus templomi művészetet jellemzi. Hogy csak egy, tárgyunkhoz illő példával éljek, a Budapesti Szépművészeti Múzeumban látható a spanyol Vicente Carducho egykorú, 17. századi festménye, mely Máriát ferences „látomásban” ábrázolja Napba öltözött asszonyként, az *Énekek éneké*ből kölcsönzött attribútumainak mandorlasugaras gyűrűjében, tölgyfán (?) lebegve, a lábánál térdeplő ferences szerzetessel.[2]

Az oltár

Az oltárra helyezett, faragott talapzaton áll a gótikus szentély boltívének zárókövéig nyújtózó építmény. 1653-ban készült. Ebben az időben a török volt az úr a faluban, mely az egri vilajethez tartozott. Nagyvonalú ember lehetett az a pasa, akinek az idejében a községnek ilyen ékességre futotta.

Egy több mindenre, hatalmas úrmutatóra, agancskoronára, női ölre is emlékeztető fát formáz a szimmetrikus, javarészt fából faragott oltárdísz. Széles, lapján két – hajdan gyertyát tartó – angyal között majdnem életnagyságú szakállas férfiú (Jessze) hever, ki a fejét jobbjával támasztja, baljával a magasba mutat. Testéből ezüsttörzsű és -ágú fa emelkedik, aminek tönkje szentségtartó

szekrényként szolgál. A fa tövén nyíló szekrényajtón kálvária-kép látható, föléje ívesen boruló felirat: a tárgy mibenlétére utaló ószövetségi idézet olvasható Szent Jeromos latin fordításában, a forrás (Ézsaiás) megjelölésével: *Egredietur virga de radice Jesse et flos de radice eius ascendet. Isay*

Valamivel följebb a fa öt felé ágazik. Két szélső, egyben rövidebb alsó ágának végén egy-egy virágkehelyből fehér szakállas férfiak emelkednek ki derékig, szemüket a fa csúcsára emelve. A beljebb lévő két oldalág a középső főágon, a fa tengelyében lévő tojásdad alakú oltárképet fogja koszorúba, mely Mária születését ábrázolja, és amelynek keretére a képet magyarázó latin feliratos szalag tekeredik. Az oldalágakból, melyek a kép fölött összeérnek, nyolc-nyolc mellékág sarjadzik, négy kifelé, négy befelé mindkét oldalon. Mindegyik ágcsúcson egy-egy virágkehely és belőlük derékig kiemelkedő férfialak látható. A fa csúcsán lévő virágkehelyből a koronás, jobbjában jogart tartó Szűz Mária emelkedik ki, bal karján a gyermek Jézussal. A fából faragott alakok száma Jesszével és az angyalokkal együtt 22, de ha csak a fa ágait, virágait számoljuk, akkor 19 – Máriát és a kis Jézust egynek véve, mivel a gyermek nem külön virág gyümölcse.

A virágokat, és az alakok ruházatát dúsan aranyozták, a fa törzse és ágai ezüstösek. Szemre úgy tűnik, mintha a fa nem is fából, hanem fémből készült volna. Az ágakat eredetileg levelek borították, erre az ágakon levő lukak emlékeztetnek, illetve egy utólag odaillesztett levélke. A műtárgyleírás szerint az eredeti levélzet egy tűz alkalmával leégett. Értelemszerűen gyertyák okozta kisebb tűzesetről lehet szó, ami csak a gyorsan hamvadó (aranyozott vagy ezüstözött papírból készült?) levelekben tudott kárt tenni.

Első jelentéskör: Jessze – Dávid

Mit jelképez a fa első helyen? A tabernákulum fölötti feliratból kell kiindulnunk. Magyarul így hangzik: „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevekedik." (Ézs 11, 1. Mennyivel pompásabb Kálnoky fordítása a latinnál!). Népies szentének változata mintha a gyöngyöspatai oltárról szólna:

„Jessze szent gyökere

Lett erős fává,

Drága virágokat illatozóvá.

Egyre illatosabb az a legmagasabb:

Szűz Mária."

A *virga* jelentése: vessző, hajtás, zöldág, bujtóág, bot, pálca, pálcaütés, varázsvessző. E metafora Ézsaiás prófétánál Dávid királyra, Isai (Jessze) legkisebb fiára vonatkozik, a dinasztiaalapítóra, akitől az evangéliumi hagyomány szerint Mária, illetve Jézus származott. Ézsaiás jövendölése és e szavak megfelelése nyomán alakult ki a középkorban az ún. *Jessze fája* kép, mely Jézus nemzetségfáját ábrázolja Máté evangéliuma szerint. Az Írás a Megváltót mind József, mind Mária ágán Jessze fiától, Dávidtól származtatja (Mt 1, 1skk; Lk 1, 27), akinek törzséből a prófécia szerint a Messiásnak születnie kell.[3] Előírásos ábrázolásain – ilyen a gyöngyöspatai oltárfa is – Jézus nemzetségfája a fekvő Isai (Jessze) testében gyökerezik. Az ágain látható gyümölcsök Jézus ősei, köztük Dávid, rendszerint Máriáig, olykor Jézusig bezárólag. A gyöngyöspatai fán Dávidot a hárfájáról ismerhetjük föl.

A királyi (Messiási) vessző hasonlat nem Ézsaiásnál szerepel először.[4] Mózes IV. könyvében így jósol Bálám (Bileám): „Csillag származik Jákóbból, és királyi pálcza támad Izráelből; és általveri Moábnak oldalait, és összetöri Sethnek minden fiait." (Szám 24, 17.) E jóslatot a zsidók természetszerűleg Dávidra (l. „Dávid-csillag"), a keresztények Krisztusra értik. Ahogy a bibliafordító Károli Gáspár írja a hivatkozott rész címében: „Bálám harmadszor áldja meg az Izráelitákat; jövendőt mond a Szabadítóról." (Az eredeti szövegben: „Krisztusról".)

Zsidó szemszögből nézve az Ézsaiási prófécia érthető módon Dávidot tekinti főszereplőnek, és nem Jesszét. A keresztény nézőpont némiképp különbözik ettől, a Dávidi királyság fontos hivatkozási pont, Dávid tettei a keresztény művészet kedvelt témái közé tartoznak, de ha csak vizsgálatunk tárgyát nézzük, az Ószövetségben nem igazán otthonos középkori ember számára Isai (Jessze) neve többet mondott, mivel Jézus nevével mindkét alakjában egybecseng.[5] Pogány hagyományaival, a természet és a mezőgazdasági munkák rendjével, valamint a rájuk épülő naptárral összhangban ez is az örök körforgásba vetett hitét erősítette: Jessze magjából fa lesz, mely gyümölcsöt ád, s az ismét magot vet. Ez magyarázza a Jessze fája-jelkép születését.

A hivatalos egyházi megítélés azonban Dávidot sokkal többre tartja. Jesszének nincs ünnepe a római naptárban, Dávidnak van: december 29-e. Dávid azon kevés ószövetségi alak közé tartozik, akiket oly annyira tisztelt a katolikus egyház, hogy fölvett a szentek sorába, vagyis a naptárba.[6] Névünnepének megválasztása nem véletlen. Dávid Izrael dinasztiaalapító királya, a betlehemi Isai (Jessze) fia, akit az Úr nevében a juhok mellől szólított el Sámuel próféta, és kent föl királlyá. A messiási eszmét hirdető próféták azt tanították, hogy az ő leszármazottja lesz a Messiás – magyarul az Úr Fölkentje -, aki megszabadítja a zsidó népet elnyomóitól, és helyreállítja Isten boldog, békés királyságát, a Dávidi birodalmat. Erre utal az idézett Ézsaiási jóslat, meg a többi: „Imé, a szűz fogan méhében, és szül fiat" (Ézs 7, 14); „Így szól az Úr Isten: És veszek én ama magas czédrus tetejéből, és elültetem: felső ágaiból egy gyönge *ág*at szegek le, s elplántálom én magas és fölemelt hegyen. Izráel magasságos hegyén plántálom őt, és ágat nevel, és gyümölcsöt terem s nagyságos czédrussá nevekedik…" (Ez 17, 22–23). „… te, Efratának Betleheme, bár kicsiny vagy a Júda ezrei között: belőled származik nékem, a ki uralkodó az Izráelen; a kinek származása eleitől fogva, öröktől fogva van." (Mik 5, 2.) „Ezt mondja a Seregeknek Ura, mondván: Ímé egy férfiú, a neve Csemete, mert csemete támad belőle, és megépíti az Úr templomát." (Zak 6, 12.) E prófétai könyvekből származó idézeteket szokták a keresztény szerzők leggyakrabban Jézusra vonatkoztatni. Nem egy közülük már az evangéliumok szerzőinél is szerepel.

Keresztény tanítás szerint a megjövendölt Messiás Jézus Krisztus, a Dávid (Isai) városában, Betlehemben, Dávid házából való szűztől született Sarj. Vagy ahogy Zakariás nevezi: Csemete. Figyelemreméltó a Messiásra alkalmazott növényi hasonlat gyakorisága. A Megváltó keresztjére írt latin nyelvű felirat: *Iesus Nazarenus Rex Iudeorum* (*INRI*) is tartalmaz ilyen utalást. Amikor a Názáreti szőlőtőnek nevezi magát, önmagára, mint „názirra" gondol. A zsidó *názir* Istennek szentelt férfiú, remete volt, aki különleges fogadalmat tett.[7] Jézus előképe, Sámson, és előfutára, Keresztelő Szent János, názir volt.. A héber *nécer* szó, amelyből a nazarénus (megkeresztelt, keresztény ember) elnevezés származik, hajtást, vesszőt jelent, de zöldágat, metszetlen szőlőt, koronázott személyt is értettek alatta. Azt a táblácskát, amit Jézus keresztjére szögeztek, mi a „Názáreti Jézus, a Zsidók Királyá"-nak olvassuk, helytelenül, az evangélisták (Mt 2, 23; Mk 1, 24) viszont bizonyosan nazarénusnak olvasták, és ezen a címen hivatkoztak a prófétai jóslatokra. Általában szentírási hasonlatokon alapszik a megtérésre, egyházra alkalmazott új hajtás, új oltvány, új termés, ültetvény és más hasonló metaforák köre, így a közismert, görög eredetű *neofita* szó is, mely újonnan megtértet jelent, a *neo* (új) és a *phüteia* (ültetés, termés, növény) szavak összetétele.

Továbblépve a messiási vonatkozások sorában, Jézus Isten Fiának és Fölkentnek vallotta, és jó pásztornak nevezte magát, amilyen őse, Dávid volt. Mindez indokolhatta, hogy Dávid névünnepe Jézus születésnapjához közel, a karácsonyi ünnepkörben kapjon helyet.

Hogy az ilyen jellegű összefüggéseket a középkori ember mennyire átérezte, arról Dávid és az aprószentek-napi vesszőzés kapcsolata ad bizonyságot. „Szent" Dávid napja az aprószentek, a betlehemi (!) gyermekgyilkosság ádozatainak emlékünnepét (dec. 28.) követi. (A görögkatolikusok pedig dec. 29-én emlékeznek meg róluk Dávid helyett.) A kapcsolatnak a Dávidra vonatkoztatott Bileámi jóslat az alapja, vagyis, hogy ő lesz a „királyi pálcza" Izraelben, amire viszont egy Messiásról jövendölő zsoltár (2, 9) és János *Jelenései*ben visszatérő kép épül, vagyis, hogy az ő véréből való Napba öltözött asszony fogja szülni a „fiú-magzatot, a ki vasvesszővel legeltet minden nemzetet."[8] (Jel 12, 5. L. még 2, 27; 19, 15.) Ezért kiáltozzák a középkortól mindmáig e napon, miközben az arra érdemes legénykék hátát kenegetik az „aprószentekkel", vagyis a sarjasztott vesszőkkel, hogy „Aprószentek, Dávid, Dávid!"[9] Az sem véletlen, hogy az utóbbi idézet szerzőjének, János evangélistának a névünnepe, dec. 27-e, aprószentek-napját előzi meg.

Az embernek természetesen rögtön eszébe jut erről, hogy a vesszőzés szokását már a régi rómaiak is gyakorolták, mégpedig szintén termékenységfokozó céllal, és az is, hogy ezt a szokást nemcsak a karácsonyi tizenketteden belül, hanem más sátoros ünnepen is űzték: húsvéthétfőn locsolás helyett (?), illetve Szent György-napkor (ápr. 24.), Szent Márton napján (nov. 11.) és Mikuláskor. Tudnivaló, hogy a Mikulás-napi virgács is eredetileg aprószentek-napján suhogott, s csak a 13. századtól kezdve került a szokás dec. 6-ára. Mondanom sem kellene talán, hogy a virgács, a vesszőzés eszközének népszerű neve, szintén a latin *virgá*ból származik.

Régen bevett szokás volt, hogy bizonyos rituális cselekményeket, rendszerint tűzzel, vízzel, zöldággal és étellel kapcsolatosakat, minden, vagy majdnem minden fordulópontként számon tartott ünnepen gyakoroltak. Ez nem mond ellent annak, hogy a tárgyunkban szereplő virgácsot Jessze fájáról szakajtottuk, hiszen e fa ágai sem csak Dávid napján virítanak, hanem ott *világítanak, virágzanak* és gyümölcsöznek az egész karácsonyi tizenkettedben, például a karácsonyfán, illetve annak előképén, a paradicsomi tudás fáján. Sőt már adventben is. A szent szüzek: Katalin (nov. 25), Borbála (dec. 4.), Luca (dec. 13.) névnapjától sarjasztott gyümölcsfaágak december 28-án aprószentekként tették a dolgukat. A *virgo, virga* szavak homofóniája és a hozzájuk kapcsolódó jelképes mondanivaló magyarázza, miért épp szüzek napján vágták a Születésnapra kihajtatandó gyümölcsfaágakat, és miért épp virgácsnak nevezték ezeket is, mint az év fordulóján esedékes tisztító, termékenységhozó eljárások csípős kenetét. És látni fogjuk, miként a zöldág és a vesszőzés is, a Jessze fája is köthető a naptári év más ünnepéhez, elsősorban Márián keresztül. (Jessze fáját a Szűzanya attribútumaként az ő képmásain is ábrázolták egy kezében lévő virágzó ág formájában.)

Kezdjük a Gyöngyöspatához leginkább illővel, Kisasszony napjával.

Második jelentéskör: Szent Anna – Szűz Mária

Mint arról már szó esett, templomunk titulusa és búcsúnapja *Kisasszony, Kisboldogasszony*, *Mária születése* napjára, szeptember 8-ára esik. (Ha a templomot eredetileg is az ő tiszteletére szentelték, ami elvben nem zárható ki, mivel, az első templom építésének idején Kisasszony napja már egy évszázada számon tartott ünnepünk volt, akkor az építőknek erre a napra is kellett keletelniük. Ez azt jelenti, hogy a templom kelet-nyugati tengelyének a szeptember 8-i napkelte irányával kell egybeesnie. Hogy így van-e, nem tudom, de ha nincs is adat róla, „könnyen” ellenőrizhető, csupán el kell kapni a helyszínen egy szept. 8-i felhőtlen napkeltét.)

Mária születéséről nem ír az Újszövetség. Viszont gazdag apokrif hagyománya van, amely főleg a középkori *Legenda Aurea* révén a hazai kódexirodalomba is belekerült. Ezek szerint Mária anyját Annának hívták, aki a Teleki-kódex fogalmazása szerint „egészségben szülé az igaz Dávidnak királyi plántáját”.[10] (Íme egy újabb növényi metafora.) A nap megválasztása az aratás és vetés ókori pogány istennőinek kultuszához köthető, akik közül a görög „Leány”, Démétér gabonaistennő Koré (Perszephoné) nevű leánya a legismertebb. Eszerint Szent Annában (júl. 26.) Démétér keresztény mását tisztelhetjük.[11]

A *virga,* zöldág hasonlatot a Szűzanya, *Virgo Mater* személyére a Bibliát latinra fordító Szent Jeromos alkalmazta először. Tőle származik az a legenda, mely szerint Mária Szent Józsefet annak kivirágzó botja miatt választotta férjül a kérői közül. A legenda ószövetségi előképe Áron főpap szentélyben kivirágzó mandulavesszejének a csodája. E mandulavirgácsot a magyar Mária-énekek is a Szent Szűzre vonatkoztatják: „áldott legyen az a vessző, / Melyben Mária nyugodott”; „Áron vesszejének megújult virága”; „Bimbós vesszeje Áronnak.”[12]

Szent Jeromos a *virgo* ~ *virga* szavak hasonló hangzása miatt alkalmazta Jézus anyjára a messiási jóslatokban szereplő gyönge ágat. A Messiás származására vonatkozó ószövetségi jóslatok középkori értelmezésében Jézus anyja a Dávidi családfa szűzi hajtása: *virág,* mely a Szentlélektől Jézusban lesz isteni gyümölccsé. (Vö. az *Üdvözlégy* eme sorával: „Méhednek gyümölcse, Jézus”.) E jelképrendszeren belül ezért sem lehet a kis Jézusnak a gyöngyöspatai fán külön virágkelyhe.

A fa > ág > virág metaforasort a keresztény ember nem az amúgy sem jól ismert bibliai családfával társította, hanem Jézus középkorban kitalált és európai gyökerű legendás családjával. Bizonyságul Bálint Sándort idézem:

„A Winkler kódexben olvassuk:

Édesanya, boldog anya,

Verágszülő Szűz Mária.

A kép későbbi népénekeinkben, karácsonyi köszöntőinkben is sokszor visszatér:

A próféta égi titkos látásban

Emlékezik rólad a szentírásban,

Hogy nemes gyökeret látott,

Melyből szép vessző származott,

S illatozva kedvesen virágzott.

Te vagy az a drága gyökér, Szent Anna,

Kinek ágán termett az igaz manna.[13]

Te szülted a Szűz Máriát,

Ő szülte az Isten fiát,

A világnak szerelmes Megváltóját.

Egy zalai pásztorköszöntő szerint: *Gyökér adja fáját, fája adja ágát, ága adja bimbóját, bimbója adja virágát, virág adja almáját, köszöntsük a Boldogságos Szűz Máriát.*

Úgy véljük, hogy a Jessze vesszejének képzete ihlette a palóc parasztházak régimódi tisztaszobáiban a mestergerenda házközépen álló tartóoszlopának *boldoganya,* Füzesabonyban pedig *Boldogasszony fája* nevét."[14]

Eltekintve attól, hogy szerintem Anna illetve Mária jelképes azonosítása fákkal nem a Jessze fája képzetre megy vissza, hanem egy közös ősképre, amiből a Jessze fája képzet is sarjadt.[15] Bálint Sándor példái és összevetései magukért beszélnek.

Ez a középkori hagyományban gyökerező mondanivaló a gyöngyöspatai fán a festmény és a szentségház jelentése köré összpontosul. A kép Mária születését ábrázolja, főszereplője tehát Szent Anna. Hagyományosan ő volt az asztalosok céhének védőszentje, mert a szentségház, a tabernákulum elkészítése az ő mesterremekeik közé tartozott; továbbá, mert az oltárszekrényben helyezték el a szentségtartót, más néven úrmutatót, monstranciát, illetve a szentostyát tartalmazó kelyhet. Mindkettő Mária-jelkép. Amiképpen Mária Jézust hordta a méhében, azonképpen „hordozza" a szentségtartó a Krisztus testévé változtatott ostyát. (L. a Máriát szólongató litánia szövegében: „Mária, aranyház! Tiszteletes edény!") Mivel a fa tövén lévő „odú" egyúttal maga a szentségház, amit a szokás szerint az ajtócskára festett Kálvária-kép jelez,[16] ezért mondhatjuk, hogy a fa töve, törzse Szent Annát testesíti meg - erre utal a népének ezen sora: „Te vagy az a drága gyökér, Szent Anna".[17] A fa töve viszont elválaszthatatlan a fától, ezért maga a fa is Szent Annát, egészen pontosan Anna ölét, az *anyaölt* jelképezi, aminek fénylő bizonyítéka, hogy Máriát a fa ágainak *ölelésében* lévő képen szüli meg. E megfeleltetést a barokk-kori Szent Anna-litánia szövege is igazolja:

„*Krisztus öreganyja,*

Boldogságos Szűznek anyja,

(…)

Noé bárkája,

Szövetség szekrénye,

Oreb hegye,

Jesse gyökere,

Jó gyümölcsfa,

Termő szőlőtő,

Királyi nemzet csemetéje,…”

Bálint Sándor Szent Anna *virágzó* kultuszának más hazai emlékeiből is köt egy csokorra valót.

„Szany (Rábaköz) hagyománya szerint „a határban, hideg télben kivirágzott egy vadkörtefa, amelyen Szent Anna képe függött. (…)

A szegedi táj sokrétű Anna-kultuszának helyi hajtásaként *Ószentiván*, mai nevén Tiszasziget asszonyai, természetesen az idősebbek, az ünnepen a templomban virágos ágat állítanak. Mint emlegetik, a (…) mennyek országában van egy nagy fa, ami még a paradicsomból került oda. A jó és gonosz tudás fája ez. Mikor Ádám meg Éva beleharapott az almába, a fa szégyenében a föld alá kívánkozott. Isten azonban a mennyekbe magasztalta. Most Szent Anna áll a fa alatt. (…) Valahányszor bűnbe esnek az emberek, egy-egy hervadt levél leesik a fáról. Olyan zörgősek és kemények ezek, mint a bűnös lélek. Szent Anna mégis összeszedegeti őket a kötőjébe. Amikor megtelik, odaviszi Unokájához, és addig könyörög, míg meg nem bocsájt nekünk.”[18]

Szent Anna és a fa azonosításának van még egy gyöngyöspatai vonatkozása. Mária születésétől 9 hónapot visszaszámolva dec. 8-án ünnepli az egyház a Szűz szeplőtelen fogantatását, aminek képzetköre egyrészt a Jessze fája, másrészt a Napba öltözött asszony képzetkörével is összefügg. Ami az előbbit illeti, természetesen azért, mert a fogantatás és a születés egyaránt a vulván keresztül megy végbe. A születés feltétele a fogantatás, érthető tehát, hogy a két Mária-ünnep nemcsak az egyház, hanem a hívek szemében is összetartozik, s a szimbólum, jelen esetben a Jessze fa, mely az egyik ünnepre készült, ily módon utal a másikra is. Bálint Sándor egyébként külön indoklás nélkül írja: „A Szeplőtelen Fogantatás képzetkörével függ össze a *Jesse fája* (virga Jesse), vagyis Jézus ószövetségi családfája is.”[19]

Később viszont egy Kisasszony-napi jámbor hiedelemre hívja föl a figyelmünket, mely az ország különböző részein: a Szeged környéki Tápén, az alföldi Nagykátán, Északkelet-Magyarországon Szentsimonban, Hangonyban, Gyöngyöspatán, a dunántúli Somló vidékén, Sümegen, Vásárosdombón, Vásárosmiskén ismert (volt). Kisasszony hajnalán a jámbor öregasszonyok kimentek a határba, a folyó partjára, s imádkozva várták, hogy a fölkelő Napban megpillanthassák (a bölcsőben fekvő) Máriát.[20]

A szeplőtelen fogantatás késő-középkorban keletkezett képtípusa a Napba öltözött asszony ábrázolása. Többnyire szobor formájában ábrázolja Máriát, karján a Kisdeddel, mandorlában[21], fején 12 csillagból álló koronával, méhe fölött a Nappal, holdsarlón állva, kígyón tapodva; úgy tehát, ahogy a *Jelenések könyvé*ben olvasható (12, 1–2).

A növényi ornamentikával befuttatott, tornyos kápolnát formázó, gótikus szentségtartók szobordíszei között rendszerint a Napba öltözött asszony szobrocskája a főalak. A késő-barokk szentségtartók mandorla formája viszont, ahogy maga a mandorla is, félreérthetetlenül a női ölre utal, annak a jelképe.[22] Bálint Sándor *Szászsebes* (Şebeş) Jessze oltárának (1524) leírásánál

megjegyzi, hogy „Mária különben itt is Napbaöltözött Asszonyként jelenik meg”, néhány sorral alább Gyöngyöspatára térve pedig azt írja, hogy a „”főoltáron elhelyezett áttört fa dombormű (1653) körvonalai hatalmas monstranciára emlékeztetnek.”[23]

A jelentések harmadik köre: Tejút-világfa - anyaöl

A fa > életfa > világfa > Tejút > anyaistennő, istenszülő anya megfeleltetésnek, ezen belül a paradicsomi Tudás fája, a karácsonyfa, a Jessze fája naptárilag is alátámasztott megfelelésének (az első dec. 24-én, a második dec. 24-e és jan. 6-a között, a harmadik – láthattuk eddig – az egész téli ünnepkörben, de különösen dec. 29-én, azonkívül még az év más időszakaiban is fontos szimbólum), egy egész könyvet szenteltem *A fa mitológiája* címmel. Ezért itt csupán a Jessze fája – Mária, Jessze fája – Anna megfelelések legfontosabbjára emlékeztetnék, különös tekintettel arra, hogy a Szent Szűznek és legendás édesanyjának a kultuszában, mint fentebb jeleztem, az ószövetségi örökség mellett számtalan ősi „pogány” mozzanat mutatható ki. A hagyomány ereje folytán, szokás mondani. Valójában azért, mert nem vesztették el érvényességüket.

Ilyenek a növényi, naptári időpontokhoz köthető metaforák, amilyen a Jessze fa, és amelyeknek az értelme a természet közeli és az éves körforgás szerint élő falusi ember számára ma is magától értetődőek. Ennél érdekesebb e „nőfák” kozmikus, csillagászati jelentése.

A Szent Anna-litániából fentebb már idézett részlet részint ószövetségi, részint egyetemesnek mondható ősi szimbólumokkal él. A Szent Annát Noé bárkájának nevező szókép itt a halott világban az életet hordozó anyaméhre vonatkozik, de az anyaméh, ha a föld- illetve faanyára vonatkoztatjuk, a bölcsőnek és a koporsónak is megfelel. A fahajó ~ faanya metafora az óegyiptomi Ozirisz mítoszának éppúgy központi eleme, mint az ógörög Perszeusz-mítosznak és ez utóbbi ma is népszerű meseváltozatának.[24] A keresztény szimbolikában inkább Szűz Mária és az Egyház jelképe. (Vö. templomhajó, *anya*szentegyház.) A szövetség szekrénye, mely a litániában Anna és a tabernákulum metaforikus azonosságára utal, mind az ószövetségi, mind az európai hagyományban hajó, bárka (Noé bárkája, a görög mitológia Argó hajója) és frigyláda is egyben, amely a világfának is képzelt Tejúton ringatózik csillagkép formájában.[25] Oreb (Hóreb) hegye bibliai név ugyan, de a világ hegyére ismerhetünk benne, amelyen a világ fája áll, a litániában Jesse gyökere, jó gyümölcsfa, termő szőlőtő.

A Jessze fája előírásos ábrázolásain olykor madarakat is látni. Jézusra ereszkedő 7 galambot például. Keresztény magyarázat szerint ezek a Szentlélek 7 ajándékát jelképezik. Eredeti elképzelés szerint azonban Jessze eljövendő utódainak madárlelkei lehettek, annak az egyetemes hiedelemnek megfelelően, melynek értelmében az élet és halál fáján a lelkek madáralakban lakozva várják, hogy új testbe költözhessenek. És valóban: a korai változatokon az ősök *helyett* ülnek galambok az ágakon.[26] A gyöngyöspatai oltártól eltérően Jessze általában alvó alak, néha azonban mintha halott lenne. Egyszer úgy fekszik Jézus családfája alatt, mint az alvó Ádám a tudás fája tövén, másszor, mint a halott Ádám (koponyája) a keresztfa lábánál. A hildesheimi Szent Mihály-templom Jessze fája (13. sz.) alatt a bűnbeesés jelenete látható a tudás fájával. Ez azt jelenti, hogy e két fát a középkori ember összekapcsolta. Jézus származásfáját már Lukács evangélista is Ádámban gyökerezteti (Lk 3, 24skk), ezért az jelképes értelemben eggyé válik a tudás és az élet fájával, sőt a kereszttel is, mivel Jézusnak azért kellett meghalnia, hogy megváltsa az emberiséget az ősszülők bűnétől. Ebből fakad Jézus keresztjének középkori legendája is, mely szerint fája a paradicsomi tudás fájának 3 magjáról nőtt, amit Sét, Ádám fia, atyja temetésekor a halott nyelve alá helyezett. (A legenda legismertebb ábrázolása Piero della Francesca falképciklusa az arezzói dómban.)

A fentiek alapján Jessze fája a megújuló élet – a körkörös idő fájaként is felfogható. Formáját tekintve igen közel áll azokhoz a mindenütt feltalálható jelképes ábrázolásokhoz, legyen az zimbabwei sziklafestmény a történelem előtti időkből, prekolumbián maya miniatúra, vagy középkori alkimista kézikönyv, melyeken az életfa egy halott férfi testéből szökken szárba.

Ezeknek a jelképes fáknak égi mása a világfa, amely ősi soron a Tejúttal azonosítható.[27] A világfa nőivarú, ezüstfehér[28] törzséről tej harmatozik, arany gyümölcsöket terem, ágai közt a Nap és a Hold jár, gyökereit kígyó rágja. *Olyan, mintha a Napba öltözött asszony és/vagy a monstrancia növényi mása lenne*. *Amilyen a gyöngyöspatai Jessze fája.*

A tejútfának két töve van, két helyen érintkezik a látóhatárral. Vékonyabb tövét az Ikrek csillagképben keresztezi a nappálya, a szélesebb másikat, mely két ágra szakad, a Nyilasban és a Skorpióban. Éves vándorlása során a Nap az előbbi előtt nyáron, az utóbbi előtt télen halad el. A Tejút és a Nap éves találkozásai a régi (égi) naptárak első számú igazodási pontjai voltak. A téli ünnepkör idején a Nap mintegy a tejútfának odvából kel föl hajnalonként, ami növényi metaforája annak a képzetnek, mely szerint a téli napfordulókor a gyermek napistent a tejútistennő hozza a világra. A tejútágak által körülölelt hasadékot ugyanis az egyik jelképrendszerben faodúhoz, a másikban az anyaistennő alsó testnyílásaihoz hasonlították.[29] Ami a szentségtartót illeti, az Oltáriszentség ünnepén, nyár elején jut főszerephez, akkor, amikor a Tejútnak a hasadékos tövét látni lehet, ahol telente kel föl a Nap, formájával és tartalmával e téli eseményre emlékezteti a híveket. A tartó maga a Nap sugaraiban fürdő Tejutat jelképezi, a közepén levő ablakos öblében, holdsarló[30] alakú tartóba helyezett kerek szentostya pedig a tejúthasadékban tartózkodó napkorongot.

A mondottakból következően számomra nyilvánvaló, hogy a gyöngyöspatai Jessze fája is a tejútszimbolikában gyökerezik. Hadd szolgáljak erre nézve további analógiákkal.

December 21-e a téli napforduló napja, a katolikus naptár szerint Szent Tamás apostol névünnepe. Szent Tamásnak a legenda szerint pünkösd után külön megjelent Jézus, és Indiába küldte téríteni, az ottani királyhoz, aki éppen ácsmestert, építészt keresett, mert palotát kívánt építtetni. (Tamás az *ácsok* és építészek védőszentje, ezért ábrázolják derékszögellővel.) Az *Arany Legenda* alapján íródott Érdy-kódexben olvashatunk az apostol indiai templomáról (a kiemelések tőlem valók): „.. vagyon egy *hegyszakadás, kit nagy bőséges víz foly körül*. Ott az hegyen vagyon dicsőséges Szent Tamás egyháza nagy drágakövekből rakatván. Kiben az nagyoltáron vagyon egy szép *ezüstből* szerzett *szekrény,* és előtte egy arany lámpás, balzsamommal teljes, ki esztendőről esztendőre meg nem alszik."[31]

Névnapja alapján a fenti leírás a karácsonykor a tejúthasadékban tartózkodó Napra, a Szűz méhében születésére váró Gyermekre utalhat. Az arany lámpás lehet maga a Nap, de lehet a *vörös fényű* örökmécs is, mely a katolikusok számára azt jelzi, hogy a nagyoltár tabernákulumában jelen van az oltáriszentség, Krisztus teste. A tejúthasadékban ragyog az égbolt legfényesebb és legnevezetesebb vörös csillaga, az Antares. A Jessze oltár szekrénye szintén ezüst, és nagyoltár lévén, előtte az örökmécs „esztendőről esztendőre meg nem alszik."

A gyöngyöspatai Jessze fa szimmetriája révén nemcsak úrmutatóra, hanem szarvasagancs koronára is emlékeztet. Nem is akármilyenre, hanem a karácsonyi, egészen pontosan, a Szent István-napi (dec. 26.) regölés Csodafiúszarvasát idézi meg. A Csodafiúszarvas a bizánci Szent Euszták (Placidus) és nyugati Szent Hubertus legenda Krisztus-képmást hordozó szarvasainak honi mása. Már a *Képes Krónika* (1370) magyar miniátora úgy ábrázolja, ahogy a regölésben ma is beszél magáról:

„Én sem vagyok

vadlövő vadad, hanem én is vagyok

az Atya istentől hozzád követ.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Homlokomon vagyon fölkelő fényes nap,

oldalamon vagyon

árdeli szép hold, jobb vesémen vannak

az égi csillagok.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Szarvam vagyon,

ezer vagyon, szarvam hegyin vannak

százezer sövények,

gyulaszlag gyulasznak, holtatlan alusznak.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!"

Magyarázatul: az Atya követe vagy angyal, vagy maga Jézus Krisztus. A *sövény* alatt szövétnek értendő (a *Krónika* miniatúráján a szarvas agancsán gyertyák világolnak), a *gyulaszlag gyulasznak* jelentése: gyújtatlan gyulladnak, a *holtatlan* oltatlan. Ez a kép értelemszerűen a csillagok hunyorgására utal.

Távoli, mégis ideillő[32] párhuzam, hogy az ázsiai szkíta sírok mumifikálódott tetemein lévő tetoválásokon a szarvasoknak nem „világos", hanem virágos agancsuk van.

A gyöngyöspatai Fa „őstartó" virágkelyhei viszont gyertyatartó-foglalatra is emlékeztetnek. Jogosan: az elhunyt ősöket és a születendő utódokat eleink világító csillaglelkeknek hitték, a glóriás szenteket, angyalokat, Jézust, Máriát, az Atyát és a Szentlelket még erősebb fényű égi testekbe költöztették, bolygókba, Holdba, Napba. Gondoljunk csak arra a jámbor hiedelemre, hogy a kelő Napban Máriát remélik megpillantani.[33] Ez a kép a szent szövegekben szintén használatos, szó szerint és átvitt értelemben egyaránt. A Megváltót azért nevezi János „Igének", mely „Kezdetben vala" (Jn 1, 1), mert az Ószövetség Isten ezen igéjével kezdődik: „Legyen világosság!" Ugyanakkor ő az, aki „megvilágosít", vagy ahogy Buddha „megvilágosodott". Az örmények az őket keresztény hitre térítő Szent Gergelyt (†324) „Világosítónak" nevezik.

Tegyük hozzá, hogy *virág* és *világ(osság)* szavunkat már az első ismert magyar vers, az *Ómagyar Mária siralom* is megfelelteti egymásnak. Az orosz nyelvben is csak egy betű különbözteti meg e két szót: *цвет ~ свет*. Az összefüggés találó, hiszen koratavasszal, a fény növekedésével borul virágba a természet. A mitologikus vallásokban a világosság istene ezért viräggyermek is. Ó-Egyiptomtól kezdve sorolhatnám példáit. Íme kettő: az egyiptomi napisten lótuszból születik, a napsugarakat olykor virágesőként ábrázolták az egyiptomiak.

Ami az alábbi három bekezdésben olvasható, bizonyosan meg fog botránkoztatni sokakat. Igyekszem úgy fogalmazni, hogy a legkevésbé hasson szentséggyalázónak. Hadd hozzak fel előzetes mentségemül két példát a barokk-kor szakrális művészetében más korokhoz képest igencsak feltűnő „rajongó" erotikára. Az egyik példám közismert. Gianlorenzo Bernini *Szent Teréz és az angyal* (ismertebb nevén *Szent Teréz extázisa*) című, finom erotikájúnak ítélt[34]szoborcsoportja ez, melyet a barokk mester 1647–1652 között faragott a római Sta Maria della Vittorio Cornaro kápolna oltárára. A két alakos mű élvetegen mosolygó angyalt ábrázol, egy pillanattal az után, hogy arany nyilát a szent nőbe mártotta, aki arcán az érzéki gyönyör szemmel látható jeleivel hanyatlik sziklapárnáira.

Másik példám az *Amor Sanctus* legzavarbaejtőbb megnyilvánulása. Egy 18. századi, Mária mennybemenetelét megéneklő, magyar nyelvű *Makula nélkül való Tükör*ben így szólítja szerelmes szóval Jézus égbe emelt anyját (a kiemelés tőlem): „kelj föl én Atyámfia és Jegyesem, kelj föl és jőjj el én galambom a *kőszikla hasadékában*. (…) jőjj el én választottam, és az én trónusomra ültetlek, mert kívánom a te orcádat." Alább így folytatja a *Tükör*: „Urunk Jézus maga is jelen volt, aki szerelmes anyját legnagyobb tisztelettel mennybe felkísérte… A mennyei vőlegény az ő jegyesével fel lévén öltözve, mennyei dicsőség ruhájában…" (…) „És midőn a mennyei Király az ő jegyesével és szent anyjával a mennyei kapuhoz közelgettek volna," (…) „nagy csudálva mondják vala az angyali Karok: kicsoda ez, aki jön a pusztából és gyönyörűségekkel legeltetik az ő szerelmese ölelgetési között…"[35]

Jeleztem már, hogy Jessze fánk, mint a Tejút-világfák általában, a Napot szülő istenanyaölt is jelképezi. De nemcsak stilizáló általánosságban, mint a mandula alakú dicsfény Krisztus és Mária már ismertetett középkori ábrázolásain vagy a barokk úrmutatók *rombusz* alakja, hanem merészen vulgáris tárgyszerűséggel. Jelzem, alábbi értelmezésem (nemcsak az én) képzeletem terméke. Kérem, hogy tárgyilagos észrevételnek tekintsék, és ne holmi freudista, Mórickás belemagyarázásnak.

Ha abból indulunk ki, hogy az ágak által övezett *Mária születése* kép a fogantatás és a születés helyének feleltethető meg, akkor a szimmetrikusan elhelyezkedő ágak szükségképpen a női nemi szerv nagy és kis szeméremajkainak ívelt vonalát asszociálják, a Szűz virágkelyhe a fa csúcsán a szűzi örömszerzés helyével, a clitorisszal esik egybe, az Annát jelképező tabernákulum pedig a nő másik alsó testnyílásának megfelelő hellyel (lat. *anus,* anyóka, nagyanyó; *ānus*, végbélnyílás*)*.

Nem állítom, hogy a megfeleltetés szándéka az alkotó(k) részéről ilyen részletekbe menően tudatos lett volna. Kétségtelen azonban, hogy a katolikus egyház az általa megrendelt vagy éppen befogadott irodalmi és képzőművészeti alkotásokat soha sem tudta teljesen megfosztani azoktól a tartalmi elemektől, melyek a kereszténység előtti időkben – sőt, valljuk be -, állati ösztöneinkben gyökereznek. (Legyen elég itt csak azokra a motívumokra, attribútumokra utalnom, melyeket Szűz Mária Vénusz szerelem- és tengeristennőtől örökölt meg.) Ezért lehetséges, hogy ott is szembesülünk ilyen, „parázna" hátsó gondolatokkal, ahol ez – ha bevalljuk – már botrány-, szentségtörés számba megy. (A „paráznaságot" itt úgy értve, ahogy eredetileg értették eleink. Szavunk forrása szláv eredetű (orosz *прáздник,* ünnep). Eredetileg pogány ünnepet jelentett, amelyen a pogány szlávok áldoztak bálványaiknak. Ezt az elnevezést a keresztény papok utóbb olyan ünnepekre is kiterjesztették, amelyeken a pogányságba visszaesők hívek részvételükkel – úgymond – megcsalták az Urat, és amelyeknek erőse szexuális jellege volt. (Egyházi vonatkozású szavaink nagy része keleti szláv eredetű.) Az Ószövetség Isten és a zsidók szövetségét frigyhez, monogám házassághoz hasonlítja, Istentől való elfordulásukat hűtlenséghez, paráználkodáshoz idegen istenekkel (l. Szám 25, 1skk). A VI. parancsolat (Ne paráználkodj!) nem a közönséges poligámiát tiltotta eredetileg – az ószövetségi korban a zsidók feleségeik mellett ágyasokat tartottak, ha megengedhették maguknak -, hanem a szakrális poligámiát, ami lényegében az egyistenhit tagadása volt (monoteizmus> monogámia).

A Jessze-oltárra vonatkozó vulgáris értelmezésemet nem mellékesen a mindenkori képrombolók és a protestáns egyházak képellenessége hitelesíti. Gondolkodásukat alapvetően az Ószövetség Istenének tilalma határozza meg (Kiv 20, 3–5), aminek azonban más gyökere is van,[36]de fontos szerepet játszik benne az a fölismerés, hogy az ábrázolás triviális képzettársításokat kelthet.

A jelentések negyedik köre: naptár – számok

Láttuk, hogy a gyöngyöspatai Jessze fájához elsősorban a téli ünnepkör több kiemelt időpontja (dec. 4., 6., 8., 13., 21., 24., 25., 26., 27. 28. 29.), de azon túl is számos, a hazai hagyományban hajdan népszerű ünnepnap köthető közvetve vagy közvetlenül. Az említett Szent Anna (júl. 26.) és Kisasszony (szept. 8.) napján túl e körbe illik Szent József *tavaszi* névünnepe (márc. 19.) – a kivirágzó bot legendája és Jesszéére hajazó neve nyomán, s rajta keresztül mindazon szent névünnepe, akikről hasonló legendát költöttek. Mint például Fülöp és ifjabbik Jakab apostolokról, Szent Valburgáról (névünnepük május 1.) Azután természetesen Gábor arkangyal és Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe is e körbe való (márc. 24– 25.). Az angyali névnap a kezében tartott, Jézus szűzi fogantatását jelképező virágzó ág okán, a Mária-ünnep pedig azért, mert a szűzi fogantatást a gyümölcsfák ivartalan szaporításával, nemesítésével hozza összefüggésbe.[37] Szó esett korábban Szent György napjáról (ápr. 25.), húsvét és úrnapja (az oltáriszentség) mozgó ünnepéről, Szent Márton és Katalin névnapjáról (nov. 11., 25.), mint amelyek szintén kapcsolatba hozhatók a Jessze fával. A májusfaállításnak is köze van tárgyunkhoz, s a májusfa nemcsak május 1-jéhez, hanem pünkösdhöz is köthető, továbbá Erdély egyes vidékein húsvétkor (hajnalfa), illetve Szent Iván-napkor állítják (jún. 24. koronafa). Végeredményben minden olyan ünnepi alkalom, amikor

(virágos) ággal, fával végeztek az egyház által megszentelt, olykor csak megtűrt varázscselekményt – ilyen a kiszehordás fekete- vagy virágvasárnapkor –, előszámlálható lenne, aminek eredményeként a naptári év majdnem minden számottevő ünnepét elősorolhatnánk.

Van a gyöngyöspatai oltárnak három olyan sajátossága, mely önmagában is a körkörös idő szimbólumává teszi.

Az első ezek közül a legkézenfekvőbb: a hajdan leveles Fa agancskorona formája. Ahogy a fa évenként elhullajtja, majd újranöveszti lombozatát, úgy történik ez a szarvas agancsával is.

A második sajátosság a Fa aranyozása és ezüstözése. Az előbbi a Nap fémje (fénye), illetőleg színe (a heraldikában), az utóbbi a Holdé. Együttes alkalmazásuk naptári utalás. A keresztény naptárak luniszolárisak, ami azt jelenti, hogy a Nap és a Hold járásán alapulnak. A pápai zászló és címer két színe is azért arany meg ezüst, mert az antik hagyomány értelmében egyedül a római pontifex maximusnak, akinek a pápa az utóda, van joga módosítani a naptáron. (Ettől a kivételtől eltekintve a heraldika szabályai szerint arany és ezüst nem tehető egy címerben vagy zászlón egymás mellé.)

A harmadik sajátosság az oltárnak az evangéliumtól eltérő számossága. A fán 19 őst számolhatunk meg, Jesszét is közéjük értve, ami ellentmond Máténak, aki szerint Dávidtól Jézusig 28 nemzedék következett egymásra (Mt 1, 17). Tegyük hozzá, azok a Jessze fája képek is ellentmondanak a *Szentírás*nak, amelyek még kevesebb, 7 vagy 4 őst szerepeltetnek az ágakon. (Az utóbbira a veronai San Zeno katedrális bronzkapujának Jessze fája a példa.) Elintézhetnénk azzal, hogy a számoknak nincs jelentősége, az „1, 2, 3, sok" elve alapján csak jelzésértékük van. Ha már háromnál többen vannak, akkor „sokan" vannak, képviselve mind a 28-at. Különben is, 28 őst megfesteni, kifaragni, megmintázni értelmetlenül nagy munka lett volna. Csakhogy ez az érv a régiek gondolkodásában elképzelhetetlen lett volna, ha egy hagyományos műalkotás esetében egy szám egy elvárható másik helyett áll, akkor annak rendszerint oka van. Különösen, hogy a szóban forgó számoknak kivétel nélkül naptári jelentőségük van. Négy évszakot különböztetünk meg, a hétnek hét napja van. Ami a 19-et és a 28-at illeti mindkét szám a holdszámításban bírt jelentőséggel. Kereken 28 napból áll egy ún. sziderikus holdhónap, és kereken 19 évig tart a nagy holdciklus, az ún. nutációs periódus. Ennyi idő telik el addig, amíg a Nap és a Hold látszólagos pályái az égnek ugyanazon pontján metszik egymást. A ma is érvényben lévő luniszoláris zsidó naptár, mely a babiloni naptáron alapul, a 19 éves nagy holdciklussal számolva igazítja ki időről időre a naptáron belüli időeltolódásokat.

A zsidók a Holdnak, illetőleg a holdszámoknak a keresztényeknél nagyobb szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak. Egyfelől azért, mert az Ószövetségben az ősök sorában a nemzetalapító Jákob, aki Istentől az Izrael nevet kapja, holdtermészetű alak, míg ikerfivére, Ézsau, akinek leszármazottai lesznek majdan Izrael ellenségei, napos vonásokat hordoz.[38] (A zsidó ember nem a napfelkeltétől számítja a nap kezdetét, hanem az első csillag megjelenésétől, vagyis az estétől, s az éjszaka – „mint tudjuk" – a Hold uralma alatt áll.) Másfelől, a héber írás betűinek számértéke mindmáig nem ment feledésbe, nem úgy, mint a görög és a latin betűké, és ezért egy-egy fontosabb szónak, névnek összeadott számértéke ma is jelképes értékű (a latin „*nomen est omen*: a név jel" szólásnak megfelelően), ahogy mindig is volt. A messiási dinasztia alapítójának Dávidnak a neve (a héberben דוד, DVD) 14-et „ér", kereken annyit, amennyi idő alatt az újhold kitelik, illetve a telihold elfogy.

Máté írja: „Ábrahámtól Dávidig tizennégy nemzetség, a babiloni fogságra vitelig tizennégy nemzetség, és a babiloni fogságra viteltől Krisztusig tizennégy nemzetség." Ez úgy értendő, hogy Ábrahámtól Dávidig tart a zsidó nép felemelkedése,[39] az ő uralkodásától a fogságig a hanyatlás, az újabb csúcspont a Messiás, azaz a Krisztus eljövetelével következik be a nép történetében. Ezt fejezi ki a holdszimbolika, amire Dávid nevének számértéke is lehetőséget ad. Így lesz Dávid királysága Máté és a zsidók szemében a telihold időszaka. A babiloni fogság értelemszerűen éjszakai sötétség, vagyis újhold a történelmükben, s a világosságot, a kiteljesedést a Messiástól várták.[40]

A későbbi, nem zsidó keresztények számára ez az értelmezés jelentőségét vesztette (a zsidók pedig Jézusra vonatkoztatva nem tudták elfogadni). Továbbá, az evangéliumok más részeiben Jézus

inkább napisteni vagy – úgymond – nap-holdisteni jelképekbe öltözött.[41] Emiatt bármilyen más számú ős szerepelhetett volna éppen Jessze fáján, de csak olyan szám, amelyik a Krisztus Dávidhoz képest megváltozott szoláris természetére is utal, vagyis a 4, 7, 19 és a 22. (A hűség kedvéért éppenséggel 28 is, csak annak nem látták volna – szó szerint – a keresztényi értelmét.) Miért a 22? Mint említettem, Jesszével és a két angyallal együtt, a gyermek Jézuson kívül 22 alak látható az oltáron. A 22 (2 x 11) a Nap szent száma volt, s emellett naptári szám is, éppúgy, mint a 7.[42] A héber írásnak, mint a mintául szolgáló föníciai ábécének, 22 „*lángos*" betűje van, a 22-t az afrikai dogonok is napszámnak tartják, de 22 betűje van az ó-ír faábécének a 13 holdhónap, a 4 kelta évszakkezdő ünnep és a 4+1 fordulati ünnep együttes száma szerint.[43] Mexikóban népszerűek a 11 sugarú és 11 sugárközű „naptükrök", de nálunk is országszerte előfordulnak11 sugarú napábrázolások. Említést érdemel, hogy a kártyajátékok általában naptári szimbolikájúak, lásd a tarokk 22 számozott lapját a XXI-est verő skízzel együtt. A *huszonegy* néven ismert kártyajáték is e körbe tartozik. Ha a játékosnak ennél többje van, veszít, de ő az abszolút nyerő, ha két 11-et érő ásszal dicsekedhet.

Kevés szót ejtettem eddig magáról az oltárképről. Ha most kitérek rá néhány mondat erejéig, azt a már taglalt *Mária születése* jelenetben szereplők száma miatt teszem. 7 élő, hús-vér alak látható rajta, és tőlük jól elkülönülten, a kép felső, égi régiójában, felhők mögül letekintő 2 gyermekangyal. Az emberalakok közül hárman azonosíthatók név szerint: a gyermek Szűz Mária a kép közepén, a gyermekágyas Szent Anna és a férje, Joakim. A többieknek, akik a szülésnél segédkeznek, nincs neve. Azt tudjuk, hogy közülük legfeljebb egy nélkülözhetetlen, a bába, de ő sem feltétlenül, hiszen a betlehemi istállóban Mária csak Józsefre támaszkodhatott, amikor megszülte gyermekét. Földies szemlélettel úgy magyarázhatnánk a sürgő-forgó cselédséget, hogy a művész ily módon akarta érzékeltetni a szülők tekintélyes voltát, gazdagságát. Mária ugyanis nem akármilyen családba született, hiszen Dávid egyenes ágú leszármazottja az Írás szerint. Az angyalok jelenlétét a kép vallásos tartalma indokolja, de csak átvitt értelemben, a legendában ugyanis nem esik róluk említés. Vallásos értelemben mintegy az ég áldását, figyelmét jelképezik.

A korai reneszánsztól kezdve igen népszerű *Mária születése* témát ábrázoló képekre, domborművekre jellemző a szereplők indokolatlanul nagy száma. Megjegyzendő, hogy egy másik hasonló képtípusra, mely *Keresztelő Szent János születését* ábrázolja, hasonló számosság a jellemző. Mindkét képen sokszor vannak heten vagy kilencen, néha nyolcan, olykor meg sokkal többen, vagy nagyritkán kevesebben, tehát nem állíthatom, hogy szigorú kánon állapította volna meg a szereplők számát éppen 7-ben. 6-an láthatók Ghirlandaio *Mária születése* c. festményén (Santa Maria della Maria, Firenze, 1480-as évek), osztatlanul 9 a számuk a szintén általa festett *Keresztelő Szent János születése* c. falképen (Santa Maria Novella, Firenze, 1480-as évek). Francesco di Giorgo Martini képén összesen 7 szereplője van a *Mária születése* jelenetnek (San Agostino, Siena, 1490-es évek). Giotto a Scrovegni kápolnába festett falképén (Padova. 1305–06) úgy hozza ki 7-re a szereplők számát, hogy a gyermek Máriát kétszer szerepelteti rajta. A kis Máriával együtt 8 a szereplők száma Raffaello és Perugino *Mária születése* c. festményén (Nazionale delle Marche, Urbino, 1497). Néhány képen találkozunk a szereplők 7 + 2-es bontásával, de ez sem mondható általánosnak. Nem feltétlenül angyal a 2 másmilyen (!) lény a 7 emberalak mellett. Carpaccio *Mária születése* c. festményén a gyermekkel együtt 7 nő és 2 élő nyúl látható (Accademia Carrara, Bergamo, 1504–08). Egy vitatott szerzőségű falképen a Máriával egyetemben szintén 7 élő alak látható (Scuola Carmine, Padova, 1507 k.), de egyikük férfi (Joakim), akárcsak a gyöngyöspatai oltárképen, és a mi 2 angyalunknak 2 szobadíszként ábrázolt bronzszobor felel meg. Hasonlóan megosztott, de nagyobb a szereplők száma az Atri katedrális ismeretlen festőtől származó, *Mária születése* témájú falképen (XV. sz. harmadik negyede). A gyermek Máriával együtt 8 (vagy 11) nőalak és 2 macska látható rajta. Nézőpont kérdése, hányan vannak a nők. Közülük hármat egy oszlop választ el a többitől, és a mögöttük lévő háttér sem tűnik a központi tér folytatásának. Mintha az ő térfelük nem is lenne része a kompozíciónak.

Sorolhatnám a hasonló példákat, de nem teszem próbára az Olvasó türelmét. A lényeg, hogyha a szereplők számát illetően nem is kanonizált a 7-es szám, de gyakorlati okok[44]mellett közismert naptári, csillagászati jelentősége, a neki tulajdonított szentség arra ösztönözhette a festőket, hogy alakjaik számát éppen ebben a számban állapítsák meg.

Nem zárhatjuk ki a feltevést, hogy a gyöngyöspatai kép festője az általa látott minták nyomán és az oltár más naptári-szakrális számszerűségeinek ismeretében tudatosan döntött úgy, hogy 7 hús-vér alakot fest a képre. Mégpedig azzal a korszellemhez illő, félig komoly, félig játékos gondolattal, hogy bennük a 7 szabad szemmel látható planétának, a hét napjainak a megtestesülését lássuk. Erre nézve a jámbor katolikus hagyomány bizonyítékkal szolgál. Bálint Sándor írja: „Az Anna-kultusz egyetemes társadalmi erejére jellemző, hogy a hét napjai közül a *kedd* évszázadokon át az ő tiszteletét szolgálja. … Nem csoda, ha Szent Annát a szegedi tájon *Keddasszony* szómágiás néven is emlegetik."[45]

Tény, hogy a többi szereplőt nem tudjuk a hét többi napjával összevetni. Ennyiben a feltevésem azzal a szűkítéssel fogadható el, hogy nem egy egyetemesen elfogadott szimbolizációnak tekintjük, hanem csak próbálkozásnak, ami az egyházi művészetben végül is nem tudott gyökeret verni. Jézusról tudjuk ugyan, hogy övé a vasárnap (Úr napja), de ő ennél az eseménynél még nincs jelen. Ismeretes, hogy a hét napjait a 7 bolygónak megfeleltették, s az is, hogy a nyugat-európai nyelvekben a napok nevükben is őrzik e megfelelést. A vasárnap nevei azonban nemcsak a Nappal, hanem az Úrral (a feltámadt Krisztussal) való megfeleltetést is mutatják (l. angol *Sunday*, olasz *domenica,* orosz *воскресéнье*). Kevésbé tudott, hogy kelet- és közép-európai (román, magyar, délszláv) mesékben is megszemélyesülnek a napok (Szent Vasárnap, Szent Hétfő stb.) mint a hős segítői.[46]

Van azonban még egy jele annak, hogy jó helyen vizsgálódunk. A 2 angyal (2 nyúl, 2 macska, 2 szobor) jelenléte ez. Az asztrológia a 7 planéta 'méltóságainak' és 'gyengeségeinek' ismertetésekor mindig számba veszi a 2 úgynevezett holdcsomópontot, amelyeknek szintén van 'méltósága' és 'gyengesége', és rendelkeznek a planétákhoz hasonló megkülönböztető szimbólummal is. A holdcsomópontok, ahogy a nevük is jelzi, nem látható égitestek. Azt a 2 láthatatlan pontot nevezik így, ahol a Hold pályája keresztezi az ekliptikát. Sárkányfejnek és Sárkányfaroknak is nevezték őket. Mégpedig azért, mert a holdcsomópontok a napfogyatkozás lehetséges helyei, és egy ősi hindu képzet szerint a napfogyatkozást egy sárkány okozza, amelyik fölfalja a Napot. A hindu asztrológiában a planéták és a holdcsomópont összekapcsolását jelzi, hogy egy 3x3-as, 9 rekeszű négyzethálóba rajzolják a jelüket. Tárgyunk szempontjából figyelemreméltó, hogy a holdcsomópontok méltósága és gyengesége az Ikrek és a Nyilas jegyben van, ott tehát, ahol a Nap az égi világfán, vagyis a Tejúton a téli és a nyári napfordulókor tartózkodik.

Ha igaz az állításom, hogy az oltárkép 7+2 szereplőjéhez asztrális, asztrológiai jelentés társítható, akkor értelmet nyer a +2 szereplők 'mássága' a hús-vér emberi alakokhoz képest. A 2 holdcsomópont ugyanis, ahogy már jeleztem, nem rendelkezik égi testtel, mint a planéták. A holdcsomópontok a csillagászati geometria absztrakt fogalmai, de mint ilyeneket, jelképezhetik őket angyalok. A gnósztikus és apokrif vallásos iratok[47]tanúsága szerint az angyalok égi serege az állócsillagokat, csillagképeket, köztük a 12 állatövi csillagképet, a 36 dekán-csillagképet személyesítette meg, de angyalokat rendeltek az ekliptika 360 foka és más hasonló csillagászati fogalom mellé. Mivel a csillagok és a csillagászati fogalmak, amilyen a holdcsomópont is, különböznek a planétáktól, jelképes megtestesítőiknek is különbözniük kell.

---

[1] Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium.* Szent István Társulat, Budapest 1977: II. 266.

[2] Bővebben Jankovics Marcell: *A fa mitológiája.* Csokonai Kiadó, Debrecen 1991: 104.

[3] Nem tartozik ugyan a tárgyhoz, de a keresztény tanításban otthonos olvasónak szemet szúrhat, hogy József királyi származását is számba veszi az Írás, jóllehet a tan szerint neki vér szerint nem

volt köze Jézushoz. Gyenge érvelés lenne arra hivatkozni, hogy az egykorú szemlélet a nevelőapa rangját is fontosnak tekinthette, akkor is, ha az illető csupán falusi ács volt. Gondolhatnánk azt is, hogy az evangélisták számára nem volt egyértelmű Jézus isteni származása. (Az Ószövetségben szereplő „Isten Fia" csupán királyi cím, nem szó szerint értendő, és a zsidók szemében a Messiás nem isteni lény.) Én a mitologika ismeretében úgy vélem, hogy Józsefre, az ácsra mint az Atya földi mására, szakszóval élve: duplikációjára is tekinthettek. Ez még a középkorban sem ment feledésbe. Bővebben l. Jankovics Marcell: *Jelképkalendárium.* Csokonai Kiadó, Debrecen 1997: 85–87.

[4] A besorolás nem időrendi, csak a szentírási könyvek sorrendjére vonatkozik.

[5] Az sem lehetett közömbös, hogy a jövendölő próféta, Ézsaiás (Izaiás) neve is hasonló hangzású és jelentésű.

[6] Olyan bibliai héber nevekről van szó, amelyeket egy ó- és középkori szent sem viselt, mégis bekerültek a naptárba. Mihály, Gábor, Rafael, Ádám, Éva, Ábel, Mózes, Áron, Sámuel, Dávid, Illés, Dániel a legismertebbek.

[7] Nem hált nővel, nem ivott bort, nem nyírta le a haját názírsága idején.

[8] Izrael első vezetői „pásztorkirályok" voltak. Mózes varázspálcája, amivel szétválasztja a tengert, amivel vizet fakaszt, pásztorbot, ahogy Egyiptom fáraóinak jogara is „eredeti foglalkozására nézve" juhászkampó volt. Ezért nem közömbös, hogy az Írás említésre méltónak tartja Dávid ifjúkori pásztorkodását, s hogy Jézus magát jó pásztornak nevezi.

[9] Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Akadémia Kiadó, Budapest 1979: 168.

[10] Bálint Sándor i.m. II. 263.

[11] Szűz Mária kultuszának pogány előzményeiről, illetve más vallásokban föllelhető párhuzamairól könyvtárnyi irodalom keletkezett. Az Olvasó ne vegye szerénytelenségnek, ha itt csak a saját hivatkozott írásaimra hívom fel a figyelmet.

[12] Erdélyi Zsuzsanna gyűjtései

[13] Az ószövetségi mannában, mely a zsidókat táplálta a pusztában, a régi keresztények az oltáriszentség előképét látták.

[14] I. m. I. 57–58.

[15] *A fa mitológiája* 9–16, 75–98.

[16] A megfeszített Megváltó képe az ajtón szó szerint utal arra, mi van a szekrényben. Az ostya (latin *hostia*), amit mint Krisztus testét *áldozáskor* osztanak szét az *áldozók* közt, azt jelenti maga is, hogy *áldozat.*

[17] Szent Annát nemcsak Gyöngyöspatán kötik Jesszéhez. Bálint Sándor említi, hogy „*Kisszeben* (Sabinov) Szent Anna-oltárán (1510) az alvó Jesse faszobra is föltűnik." I. m.: 57.

[18] Bálint Sándor i. m. II. 113–115.

[19] I. m. I. 56. A szerző a Jessze fája képet eleve a *December 8.* című, szeplőtelen fogantatásról szóló fejezetben tárgyalja.

[20] I. m. II. 268.

[21] A mandorla *mandula* alakú vagy ovális dicsfény, mely Mária és Krisztus alakját övezi a napforduló közeli fogantatás, születés, megdicsőülés ünnepi ábrázolásain.

[22] Bővebben l. Jankovics Marcell: *Egy hallgatag katolikus jelkép – a szentségtartó.* In: *Mély a múltnak kútja.* Csokonai Kiadó 1998: 43–51. Ez a tanulmány – a könyvben ezt megelőző írás második fejezetével együtt (*A várandós Mária – Advent*, 18–24) – többek közt a dec. 8-i szeplőtelen fogantatás ünnep és a nyár eleji Úr napja, az oltáriszentség ünnepe közti „égi" összefüggést, azaz a Napba öltözött asszony és a monstrancia közti kapcsolat csillagászati hátterét taglalja. Erre a későbbiekben még kitérek.

[23] I. m. I. 57.

[24] A *Magzatával kitett anya* típusba tartozó *Duna, Isten keresztfia* c. mese.

[25] A régi csillagtérképeken Argo Navis néven szerepel. A hajó, bárka, láda, koporsó azonosságára nézve l. Jankovics Marcell: *A Nap könyve.* Csokonai Kiadó, Debrecen 1996: 171.

[26] Az európai hagyományban leggyakrabban galamb a lélekmadár. L. *A keresztény művészet lexikona* Szerk. Jutta Seibert. Corvina Kiadó, Budapest 1986: 141.

[27] *A fa mitológiája* 177–225.

[28] A Tejút ezüstfehér színére nézve: a görög mitológiában Leukotheia, a Fehér Istennő személyesítette meg, Héra kiömlött tejének is nevezték Héra százszemű testőre, Argosz, a csillagos égbolt megtestesítője volt. L. ógörög *argürosz, ezüstös; argasz, argiasz, argósz,* fehér; *argéeiszm argennosz,* fehér, fénylő, szikrázó, ragyogó. A Tejúton ringatózó Argó hajó csillakép is ennek köszönheti a nevét. Az argonauták, csakúgy, mint a mesebeli Árgirus királyfi, nem a földön, hanem a Tejút csillagai közt utaznak. Bővebben l. Jankovics Marcell: *Árgirus csillagai.* In: *Ahol a madár se jár.* Pontifex Kiadó, 1996: 72–82.

[29] Sok minden egyébhez is. Szigetet körülölelő folyóágakhoz, tengerszorost nyitó, záró sziklákhoz, jégtáblákhoz, hegybarlang nyíló-csukódó szájához, óriás (nő) borotvaéles fogakkal teli szájához, egymással „verekedő" fákhoz, az égsátor meg-meglebbenő lapjaihoz, nagy istennő föl-le ereszkedő szoknyájához, egymáshoz dörzsölődő combjaihoz, az arra járót fenyegető vashálóhoz, fenevadakhoz, őrökhöz.

[30] Latin neve *lunula,* holdacska.

[31] Bálint Sándor i. m. I. 85.

[32] Jankovics Marcell: *A Szarvas könyve.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004: 305.

[33] Csíksomlyón pünkösdkor a Szentlelket. Nemcsak jámbor falusi öregasszonyok képzelődése ez. A csillagász Kepler, amikor szembesült azzal, hogy világunk nem Föld-, hanem Napközpontú, lelkendezve jelentette ki, hogy a Nap méltó egyedül arra, hogy Isten lakhelye legyen.

[34] *Művészeti Lexikon.* (Főszerk. Zádor Anna – Genthon István.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1975

[35] Bálint Sándor i. m. II. 179. Lehetetlen nem gondolni a pogány fiúistenekre, kik legyőzvén atyjukat, saját anyjukat vették feleségül. Hogy csak egy példát mondjak: Zeusz, miután apját, Kronoszt letaszítja égi trónusáról, a mindenség feletti hatalom átvételének jeléül anyját, Rheiát magáévá teszi.

[36] *A Nap könyve* 246–247.

[37] Vö. a fentebb idézett egyik messiási jóslattal (Ez 17, 22–23).

[38] *A Nap könyve* 190.

[39] Ezt az értelmezést támasztja alá a 120–134. zsoltár felirata: „Grádicsok éneke”, illetve a hozzájuk fűzött kommentár. Valószínűleg azért nevezik így e 15 (!), a szövegük szerint is részben Dávidnak, részben Salamonnak tulajdonított, részben pedig ismeretlen szerzőtől származó, de az ő korukban keletkezett zsoltárt, mert „a nagy ünnepekre Jeruzsálembe vonuló zarándokok ’fölfelé’ mentek a Sion hegyére a templomhoz.” (*Bibliai nevek és fogalmak.* Szerk. Babits Antal. Primo Kiadó, Budapest, 1988: 84.) A zsidó és keresztény hagyomány egyébként az összes zsoltárt Dávid szerzeményének tekinti. Mint annyi más ószövetségi motívum esetében, ez esetben is óegyiptomi párhuzam segít az értelmezésben. A római korban épült dendarai Hathor templom mennyezetének egyik középső eleme a Hold 14 napos növekedését 14 lépcsőfokon a telihold irányában fellépdelő 14 isten képében ábrázolja. (Budge, E. A. Wallis: *The Gods of the Egyptians* nyomán közli Krupp, Edwin C.: *Echoes of the Ancient Skies.* Harper & Row, New York 1983: 19.)

[40] Ez a későbbi keresztény gondolkodástól különböző zsidó szellemiségű jelképiség teljesen természetes az evangéliumokban. Tessék erre gondolva olvasni például János evangéliumában Keresztelő Szent János szavait a világosságról és teljességről (Jn 1, 6skk).

[41] *A Nap könyve* 288–297.

[42] A 7-es számra vonatkozóan: i. m. 27–29, 38, 39, 41, 57, 74, 101, 112, 122, 129, 1 46, 147, 158, 160, 167, 168, 246, 270, 285, 287, 313. A 22-esre (2 x 11-esre): i. m. borító, 95, 156, 161, 197–198.

[43] *A fa mitológiája* 37–67.

[44] 7 szereplőt a néző egy átfogó pillantással is meg tud számolni és különböztetni, nem alkotnak még tömeget. Ha ennél többen vannak, a jelenet tumultuózusnak hat, ami nem is való szülőszobába. A 7-es szám emellett az összetartozás (egy család, egy háztartás) számszerű kifejezője is lehet. Ezért vált a 7 szabad szemmel látható planéta sokszor egy istencsalád tagjaivá a régiek szemében. A kommunikáció szakemberei szerint egy csapat irányítás nélkül akkor tud ideálisan együttműködni, ha a számuk nem haladja meg a hetet.

[45] I. m. II. 109, 113.

[46] *Ahol a madár se jár* 120–121.

[47] L. Pl. *Hénokh könyvét. Apokrifek* 38–144.(Szerk. Vanyó László.) Szent István Társulat, Budapest 1980.